॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतः

मध्यमव्यायोगः ।

(ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः —

पायात् स वोऽसुरवधूहृदयावसादः
पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः ।
यः प्रोद्यतस्त्रिभुवनैकमणे रराज
वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्नुखलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

भोस्तात ! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः — भवतु, विज्ञातम् ।

भोःशब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।
त्रास्यते निर्विशङ्केन (केन)चित् पापचेतसा ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः—हन्त दृढं विज्ञातम्। एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मजो हिडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसा(नि?भि)रकृतवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भोः! कष्टं कष्टं खलु पत्नीसुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः । अत्र हि,

श्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सदारो
वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।
व्याघ्रानुसारचरितो वृषभः सधेनुः
सन्त्रस्तवत्स(क) इवाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्त.)

स्थापना ।

(ततः प्रविशति सुतत्रयकलत्रपरिवृतः केशवदासः पृष्ठतो घटोत्कचश्च)

वृद्धः—भोः! कोनुखल्वेषः,

(त? अ)रुणरविकरप्रकीर्णकेशो
भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः ।
सतडिदिव घनः सकण्ठसूत्रो
†युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

---

† युगनिधने युगसंहारे प्रवृत्तस्येति शेषः ।

प्रथमः — भोस्तात! कोनुखल्वेषः ।

ग्रह(नि?यु)गलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः
कनककपिशकेशः पीतकौशेयवासाः ।
तिमिरनिवहवर्णः पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रो
नव इव ‡जलगर्भो लीयमानेन्दुलेखः ॥ ५ ॥

द्वितीयः — क एष भोः!

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकारनासः
करिवरकरबाहुर्नीलजीमूतवर्णः ।
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-
स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ ६ ॥

तृतीयः — भोस्तात! कोनुखल्वस्मान् पीडयति ।

वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपतत्रिणाम् ।
मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणी — (क) अय्य! को एसो अह्माअं सन्दावेइ ।

घटोत्कचः — भो ब्राह्मण! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्भयविनाशितधैर्यसारो
वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते! ।

(क) आर्य! क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।

---

‡ जलगर्भो मेघः ।

ताक्ष्याग्रपक्षपवनोद्धतरोषवह्नि-
तीव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥

भो ब्राह्मण! न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

वृद्धः — ब्राह्मणि! न भेतव्यम् । पुत्रकाः! न भेतव्यम् । सविमर्शा ह्यस्य वाणी ।

घटोत्कचः — भोः! कष्टम् ।

जानामि सर्वत्र सदा च नाम
द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं
मातुर्नियोगादपनीतशङ्कम् ॥ ९ ॥

वृद्धः — ब्राह्मणि! किं न स्मरसि तत्रभवता जलक्लिन्नेन मुनिनोक्तम् — अनेपतशक्षसमिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति । तदुत्पन्नं भयम् ।

ब्राह्मणी — (क) किं दाणि अय्यो मज्झत्थवण्णो* विअ दिस्सदि ।

वृद्धः — किं करिष्यामि मन्दभाग्यः ।

(क) किमिदानीमार्यो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते ।

* मध्यस्थवर्ण इव क्षत्रिय इव ।

ब्राह्मणी—(क) णं विक्कोसामो ।

प्रथमः—भवति! कस्य वयं विक्रोशामः ।

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभै-
नैगप्रकारैरवरुद्धदिक्पथम् ।
खगैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं
वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥१०॥

वृद्धः—ब्राह्मणि! न भेतव्यं न भेतव्यम् । मनस्वि-जननिवासयोग्यमिति श्रुत्वा विगत इव मे सन्त्रासः । शङ्के नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम्। पाण्डवास्तु,

युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च
दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च ।
एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां
दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्थाः ॥११॥

प्रथमः—भोस्तात! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्धः—पुत्र! कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः—तस्मादाश्रमादागतेन केनचिद् ब्राह्मणेन (कथितं)—शतकुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं गता इति ।

(क) ननु विक्रोशामः ।

वृद्धः — हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः — तात ! न तु सर्वे एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः किल मध्यमः ।

वृद्धः — यद्येवं, सन्निहिताः सर्वे एव पाण्डवाः ।

प्रथमः — स चाप्यस्यां वेलायां व्यायामपरिचयार्थं वि(प्र)-कृष्टदेश इति श्रूयते ।

वृद्धः — हन्त निराशाः स्मः । भवतु, पुत्र ! व्यपश्रयिष्ये तावदेनम् ।

प्रथमः — अलमलं परिश्रमेण ।

वृद्धः — पुत्रं(निर्वेदप्यर्थिनी ?) खलु प्रार्थना । भवतु, पश्यामस्तावत् । भोः पुरुष ! अस्त्यस्माकं मोक्षः ।

घटोत्कचः — मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः — कः समयः ।

घटोत्कचः — अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाहमाज्ञप्तः — पुत्र ! ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो मयासादितो भवान् ।

पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।
बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२ ॥

वृद्धः—हं भो राक्षसापशद !

किमहं श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम् ।
पुरुषादस्य दत्त्वा हा कथं निर्वृतिमाप्नुयाम् ॥ १३ ॥

घटोत्कचः—

यद्यर्थितो द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि ।
सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ १४ ॥

वृद्धः—एष एव मे निश्चयः ।

कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।
राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणी—(क) अय्य ! मा मा एवं । पदिमत्तधम्मिणी पदिव्वदत्ति णाम । गहीदफळेण एदिणा सरीरेण अय्यं कुळं च रक्खिदुं इच्छामि ।

घटोत्कचः—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्या ।

वृद्धः—अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः—आ वृद्धस्त्वमपसर ।

प्रथमः—भोस्तात ! ब्रवीमि खलु तावत् किञ्चित् ।

(क) आर्य ! मा मैवम् । पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम । गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

वृद्धः—पुत्र कथय ।

प्रथमः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।
रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्तुमर्हति मां भवान् ॥ १६ ॥

द्वितीयः—आर्य ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितॄणां च सुसम्प्रियः ।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरुवृत्तिमनुस्मर ॥ १७ ॥

तृतीयः—आर्यौ ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।
ततोऽहं कर्तुमस्म्यर्हो गुरूणां प्राणरक्षणम् ॥ १८ ॥

प्रथमः—वत्स ! मा मैवम् ।

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरूणां प्राणरक्षणात् ॥ १९ ॥

वृद्धः—ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी—(क) जइ अय्यो जेट्ठमिच्छदि, तइ अहं पि कणिट्ठं इच्छामि ।

द्वितीयः—पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः ।

(क) यद्यार्यो ज्येष्ठमिच्छति, तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

घटोत्कचः—अहं प्रीतोऽस्मि, शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः—

धन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिता ।
बन्धुस्नेहाद्धि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोत्कचः—अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणवटोः ।

द्वितीयः—भोस्तात! अभिवादये ।

वृद्धः—एह्येहि पुत्र!

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुवत्सल! ।
अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥ २१ ॥

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । अम्ब! अभिवादये ।

ब्राह्मणी—(क) जाद! चिरं जीव ।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य! अभिवादये ।

प्रथमः—एह्येहि वत्स!

परिष्वजस्व गाढं मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः ।
कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीयः—आर्य! अभिवादये ।

(क) जात! चिरं जीव ।

द्वितीयः— स्वस्ति ।

तृतीयः— अनुगृहीतोऽस्मि ।

द्वितीयः— भोः पुरुष ! ब्रवीमि किञ्चित् ।

घटोत्कचः— ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीयः— एतस्मिन् वनान्तरे जलाशय इव द्दश्य
मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि ।

घटोत्कचः— दृढव्यवसायिन् ! गम्यताम् । अ
मातुराहारकालः । शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः— भोस्तात ! एष गच्छामि । (निष्क्रान्तः)

वृद्धः— हा हा परिमुषिताः स्मो भोः ! परिमुषि

यस्त्रिशृङ्गो मम त्वासीन्मनोज्ञो वंशपर्वतः ।
स मध्यशृङ्गभङ्गेन मनस्तपति मे भृशम् ॥ २

हा पुत्र ! । कथं गत एव ।

तरुण ! तरुणतानुरूपकान्ते !
नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे ! ।
कथमिह गजराजदन्त(म?भ)म-
स्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥ २

घटोत्कचः— चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अ

मातुराहारकालः । किन्तुखलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । भो ब्राह्मण! आहूयतां तव पुत्रः ।

वृद्धः — अतिराक्षसं खलु ते वचनम् ।

घटोत्कचः — कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । अयं मे प्रकृतिदोषः । अथ किन्नामा तव पुत्रः ।

वृद्धः — एतदपि न शक्यं श्रोतुम् ।

घटोत्कचः — युक्तं भोः! । ब्राह्मणकुमार ! किन्नामा ते भ्राता ।

प्रथमः — तपस्वी मध्यमः ।

घटोत्कचः — मध्यम इति सदृशमस्य । अहमेव यास्यामि । भो भो मध्यम ! मध्यम ! शीघ्रमागच्छ ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः)

भीमसेनः — भोः ! कस्यायं स्वरः ।

खगशतविरुते विरौति तारं
द्रुमगहने दृढसङ्कटे वनेऽस्मिन् ।
जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं
बहुसदृशो हि धनञ्जय(स्वर)स्य ॥ २५ ॥

घटोत्कचः — चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु दृष्टम् । उच्चैः

शब्दापयामि । भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

भीमसेनः—भोः! को नु खल्वेतस्मिन् वनान्तरे मम व्यायामविघ्नमुत्पाद्य मध्यम! मध्यम! इति मां शब्दापयति । भवतु, पश्यामस्तावत् । (परिक्रम्यावलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । अयं हि,

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीर्घविश्लिष्टकेशः ।
§व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, उच्चैराह्वानं करिष्ये । भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

भीमसेनः—भोः प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः—न खल्वयं ब्राह्मणवटुः । अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । य एषः,

सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहु-
र्मध्ये तनुर्गरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।
विष्णुर्भवेद् विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो
नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥२७॥

---

§ 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' (५-४-१५१) इति नित्योऽपि कबिह न कृतः ।

भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि ।

भीमसेनः—अतः खल्वहं प्राप्तः ।

घटोत्कचः—किं भवानपि मध्यमः ।

भीमसेनः—न तावदपरः ।

मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः ।
मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र! भ्रातृणामपि मध्यमः ॥ २८ ॥

घटोत्कचः—भवितव्यम् ।

भीमसेनः—अपिच,

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः ।
भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥ २९ ॥

वृद्धः—

‡मध्यमस्त्विति सम्प्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यमः ।
अस्मान् मोक्तुमिहायातो दर्पान्मृत्योरिवोत्थितः ॥ ३० ॥

(प्रविश्य)

मध्यमः—

अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम् ।
आत्मनैवात्मनो दत्तं पद्मपत्रोज्ज्वलं जलम् ॥ ३१ ॥

(उपगम्य) भोः पुरुष! प्राप्तोऽस्मि ।

---

‡ 'भो मध्यमे'ति पठनीयं भाति ।

घटोत्कचः—प्राप्तवानिदानीं खल्वसि । मध्यम! मध्यम! इत इतः ।

वृद्धः—(भीममुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीमसेनः—न भेतव्यं न भेतव्यम् । मध्यमोऽहमभिवादये ।

वृद्धः—वायुरिव दीर्घायुर्भव ।

भीमसेनः—अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्धः—श्रूयताम् । अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वे कुरुजाङ्गले यूपग्रामवास्तव्यो माठरसगोत्रश्च कल्पशाखाध्वर्युः केशवदासो नाम ब्राह्मणः । तस्य ममोत्तरस्यां दिश्युद्यामकग्रामवासी मातुलः कौशिकसगोत्रो यज्ञबन्धुर्नामास्ति । तस्य पुत्रोपनयनानुभवनार्थं सकलत्रोऽस्मि प्रस्थितः ।

भीमसेनः—अरिष्टोऽस्तु पन्थाः । ततस्ततः ।

वृद्धः—ततो मामेष हि,

सजलजलदगात्रः पद्मपत्रायताक्षो
  मृगपतिगतिलीलो राक्षसः प्रोग्रदंष्ट्रः ।
जगति विगतशङ्कस्त्वद्विधानां समक्षं
  ससुतपरिजनं भो! हन्तुकामोऽभ्युपैति ॥ ३२ ॥

भीमसेनः—एवम्, अनेन ब्राह्मणजनस्य मार्गविघ्नः कृतः। भवतु, निग्रहीष्यामि तावदेनम्। भोः पुरुष! तिष्ठ तिष्ठ।

घटोत्कचः—एष स्थितोऽस्मि ।

भीमसेनः—किमर्थं ब्राह्मणं प(र?रा)स्यसि† ।

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च ।
वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिवागतः ॥ ३३ ॥

घटोत्कचः—अथकिम् । राहुरेव ।

भीमसेनः—आः,

निवृत्तव्यवहारोऽयं सदारस्तनयैः सह ।
सर्वापराधेऽवध्यत्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥ ३४ ॥

घटोत्कचः—न मुच्यते ।

भीमसेनः—(आत्मगतम्) भोः! कस्य पुत्रेणानेन भवितव्यम् ।

भ्रातॄणां मम सर्वेषां कोऽयं भो! गुणतस्करः ।
दृष्ट्वैतद् बालशौण्डीर्यं सौभद्रस्य स्मराम्यहम् ॥ ३५॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः—न मुच्यते ।

---

† परास्यसि निरस्यसीत्यर्थः ।

मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता ।
न मुच्यते तथाह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥ ३६ ॥

भीमसेनः — (आत्मगतम्) कथं मातुराज्ञेति । अहो गुरुशुश्रूषुः खल्वयं तपस्वी ।

माता किल मनुष्याणां दैवतानां च दैवतम् ।
मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥ ३७ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! प्रष्टव्यं खलु तावदस्ति ।

घटोत्कचः — ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

भीमसेनः — का नाम भवतो माता ।

घटोत्कचः — हिडिम्बा नाम राक्षसी ।

कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।
सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवात्मना* ॥ ३८ ॥

भीमसेनः — (आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो ह्यस्य गर्वः ।

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।
प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥ ३९ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः — न मुच्यते ।

---

* आत्मना चन्द्रेण । 'आत्मार्कचन्द्रवातानिर्जीवेषु परमात्मनि' इति केशवस्वामी ।

भीमसेनः—भो ब्राह्मण! गृह्यतां तव पुत्रः। वयमेनमनुगमिष्यामः।

द्वितीयः—मा मा भवानेवम्।

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया।
युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले॥ ४०॥

भीमसेनः—आर्य! मा मैवम्। क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम्। पूज्यतमः खलु ब्राह्मणः। तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि।

घटोत्कचः—एवं, क्षत्रियोऽयम्। तेन गर्वः। भवतु, इममेव हत्वा नेष्यामि। अथ केनायं वारितः।

भीमसेनः—मया।

घटोत्कचः— किं त्वया।

भीमसेनः— अथकिम्।

घटोत्कचः—तेन हि भवानेवागच्छतु।

भीमसेनः— एवम्, अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि। यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण मां नय।

घटोत्कचः— किं मां प्रत्यभिजानीते भवान्।

भीमसेनः—मत्पुत्र इति जाने।

घटोत्कचः — कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीमसेनः — कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

घटोत्कचः — भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीमसेनः —

शपामि सत्येन भयं न जाने
ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।
किंरूपमेतद् वद भद्र! (तस्य)
गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥ ४१ ॥

घटोत्कचः — एष ते भयमुपदिशामि, गृह्यतामायुधम् ।

भीमसेनः — आयुधमिति । गृहीतमेतत् ।

घटोत्कचः — कथमिव ।

भीमसेनः —

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।
अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥ ४२ ॥

घटोत्कचः — इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीमसेनः — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
एतेषु कथ्यतां भद्र! केन ते सदृशः पिता ॥ ४३ ॥

घटोत्कचः—सर्वैः ।

भीमसेनः—धिगनृतमेतत् ।

घटोत्कचः—कथं कथम् । अनृतमित्याह । क्षिपसि मे गुरुम् । भवतु, इमं स्थूलं वृक्षमुत्पाट्य प्रहरामि । कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतद् गिरिकूटमुत्पाट्य प्रहरामि ।

शैलकूटं मया क्षिप्तं प्राणानादाय यास्यति

भीमसेनः—

रुष्टोऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं धर्षयेद् वने ॥ ४४ ॥

घटोत्कचः—कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् ।

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नभस्वतः
तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धो नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥ ४५ ॥

(इत्युभौ नियुद्ध कुरुतः)

घटोत्कचः—(भीमसेन बद्ध्वा)

व्रजसि कथमिह त्वं वीर्यमुल्लङ्घ्य बाह्वो-
र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

भीमसेनः—(आत्मगतम्) कथं गृहीतोऽस्म्यनेन । भोः सुयोधन! वर्धते खलु शत्रुपक्षः । कृतरक्षो भव । (प्रकाशम्) भोः पुरुष! अवहितो भव ।

घटोत्कचः—अवहितोऽस्मि ।

भीमसेनः—(नियुद्धबन्धमवधूय)

व्यपनय बलदर्पं दृष्टसारोऽसि वीर!
न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥ ४६ ॥

घटोत्कचः—कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नु-खलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः । तेन बद्ध्वैनं नेष्यामि । कुतः खल्वापः । भो गिरे! आपस्तावत् । हन्त स्रवति । (आचम्य मन्त्रं जपति) भोः पुरुष!

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशो न गमिष्यसि ।
गजसे रज्जुभिर्बद्धः शक्रध्वज इवोत्सवे ॥ ४७ ॥

(इति मायया बध्नाति)

भीमसेनः—कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि । किमिदानीं करिष्ये । अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो मन्त्रः । तं जपामि । कुतः खल्वापः । भवतु, भो ब्राह्मणकुमार! आनय कमण्डलुगता अपः ।

वृद्धः—इमा आपः ।

(भीमसेन आचम्य मन्त्र जप्त्वा मायां मोचयति)

घटोत्कचः— अये पतितः पाशः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, भोः पुरुष ! पूर्वसमयं स्मर ।

भीमसेनः— समय इति । एष स्मरामि । गच्छाग्रतः ।

(उभौ परिक्रामतः)

वृद्धः— पुत्रकाः ! किं कुर्मः । अयं गच्छति वृकोदरः ।

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्ररूप-
मुग्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।
एष प्रयाति शनकैरवधूय शीघ्र-
मासारवर्षमिव गोवृषभः सलीलः ॥ ४८ ॥

घटोत्कचः— इह तिष्ठ । त्वदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीमसेनः— बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः— (उपसृत्य) अम्ब ! अभिवादये घटोत्कचोऽहम् । चिराभिलषितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा— (क) जाद ! चिरं जीव । कीदिसो माणुसो आणीदो ।

(क) जात ! चिरं जीव । कीदृशो मानुष आनीतः ।

घटोत्कचः—भवति! वाङ्मात्रेण मानुषो, न वीर्येण ।

हिडिम्बा—(क) किं बह्मणो ।

घटोत्कचः—न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बा—(ख) आदु थेरो ।

घटोत्कचः—न वृद्धः ।

हिडिम्बा—(ग) किं वाळो ।

घटोत्कचः—न बालः ।

हिडिम्बा—(घ) जइ एव्वं, पेक्खामि दाव णं ।

(उभौ परिक्रामतः)

हिडिम्बा—(ङ) किं एसो माणुसो आणीदो ।

घटोत्कचः—भवति! कोऽयम् ।

हिडिम्बा—(च) उम्मत्तअ! दव्वदं खु अअं ।

(क) किं ब्राह्मणः ।

(ख) अथवा स्थविरः ।

(ग) किं बालः ।

(घ) यद्येवं, पश्यामि तावदेनम् ।

(ङ) किमेष मानुष आनीतः ।

(च) उन्मत्तक! दैवतं खल्वयम् ।

घटोत्कचः—आः कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बा—(क) तव अ मम अ ।

घटोत्कचः—कः प्रत्ययः ।

हिडिम्बा—(ख) एसो पच्चओ । जेदु अय्यउत्तो ।

भीमसेनः—(विलोक्य) का पुनरियम् । अये देवी हिडिम्बा ।

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।
जातकारुण्यया देवि ! सन्तापो नाशितस्त्वया ॥ ४९ ॥

हिडिम्बे! किमिदम् ।

हिडिम्बा—(कर्णे) (ग) ईदिसं विअ ।

भीमसेनः—जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण ।

हिडिम्बा—(घ) उम्मत्तअ! अभिवादेहि पिदरं ।

घटोत्कचः—भोस्तात! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि ।

(क) तव च मम च ।

(ख) एष प्रत्ययः । जयत्वार्यपुत्रः ।

(ग) ईदृशमिव ।

(घ) उन्मत्तक! अभिवादय पितरम् ।

भीमसेनः — एह्येहि पुत्र! व्यतिक्रमकृतं कान्तमेव । (इति परिष्वज्य) धार्तराष्ट्रवनदवाग्निपुत्रापेक्षीणि पितृहृदयानि । पुत्र! अतिबलपराक्रमो भव ।

घटोत्कचः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः — एवं, भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमसेनः — पुत्र! अभिवादयात्रभवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः — भगवन्! अभिवादये ।

वृद्धः — पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः — भो वृकोदर! रक्षितमस्मत्कुलं, स्वकुलमुद्धृतं च। गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः —

अनुग्रहात् तु भवतः सर्वमासीदिदं शुभम् ।
आश्रमोऽदूरतोऽस्माकं तत्र विश्रम्य गम्यताम् ॥ ५० ॥

वृद्धः — कृतमातिथ्यमनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः — गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

वृद्धः — बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तः सकलत्रपुत्र. केशवदासः)

भीमसेनः — हिडिम्बे! इतस्तावत्। वत्स! घटोत्कच! इतस्तावत्। तत्रभवन्तं केशवदासमाश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः।

*यथा नदीनां प्रभवः समुद्रो
यथाहुतीनां प्रभवो हुताशः।
यथेन्द्रियाणां प्रभवं§ मनोऽपि
तथा प्रभुर्नो भगवानुपेन्द्रः॥ ५१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

मध्यमव्यायोगोऽवसितः॥

शुभं भूयात्।

---

* इतः प्राग् 'भरतवाक्यम्' इत्यपेक्षितं भाति। § प्रभवति ईष्टे इति प्रभवम् ईशितृ। पचाद्यच्।